

УДК 343.244

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.3.56>

ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ ЗАСТОСУВАННЯ ПРИМУСОВИХ ЗАХОДІВ ВИХОВНОГО ХАРАКТЕРУ ЯК ПРАВОВОГО ІНСТИТУТУ

Якимець М.О.,

*аспірантка кафедри кримінального права та процесу
Хмельницького університету управління та права*

імені Леоніда Юзькова

ORCID: 0009-0006-4185-5867

e-mail: marinka272017@gmail.com

Якимець М.О. Проблема визначення застосування примусових заходів виховного характеру як правового інституту.

Стаття присвячена розгляду застосування примусових заходів виховного характеру як самостійного правового інституту. Інститут застосування примусових заходів виховного характеру розглядається як цілісне утворення, що характеризується єдністю і однорідністю змісту. Доводиться, що правове регулювання застосування примусових заходів виховного характеру здійснюється не лише матеріальними, а й процесуальними нормами, що дає підстави вести мову про комплексний характер цього правового інституту. Визначено групи норм, які утворюють інститут застосування примусових заходів виховного характеру, зокрема: 1) норми розділу XV Загальної частини КК України, які визначають підстави для звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності та покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру та їх систему (ст.ст. 97, 105 КК України); 2) норми § 1 глави 38 КПК України, які закріплюють процесуальний порядок застосування до неповнолітнього, який вчинив кримінальне правопорушення, примусових заходів виховного характеру (зокрема, ст. 497 КПК України); 3) норми § 2 глави 38 КПК України, які урегульовують особливості порядку застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх, які не досягли віку кримінальної відповідальності (ст.ст. 498–502 КПК України). За результатами дослідження запропоновано визначити застосування примусових заходів виховного характеру як самостійний комплексний інститут кримінального і кримінального процесуального права, який являє собою систему матеріальних і процесуальних правових норм, що регулюють суспільні відносини, пов'язані з реагуванням держави на вчинення неповнолітньою особою кримінального правопорушення або суспільно небезпечного діяння, яке містить його ознаки, у формі застосування заходів виховного характеру, що не є кримінальним покаранням. Констатовано, що наразі інститут застосування примусових заходів виховного характеру викликає численні дискусії, а тому потребує подальшого удосконалення і розвитку, що створює передумови для подальших наукових досліджень цієї проблематики.

Ключові слова: неповнолітні, примусові заходи виховного характеру, звільнення від відповідальності, звільнення від покарання, правовий інститут, система права.

Yakymets M.O. The problem of defining the application of compulsory measures of an educational nature as a legal institution.

The article is devoted to the consideration of the application of compulsory measures of an educational nature as an independent legal institution. The institution of the application of compulsory measures of an educational nature is considered as a holistic formation, characterized by the unity and homogeneity of content. It is proved that the legal regulation of the application of compulsory measures of an educational nature is carried out not only by substantive, but also by procedural norms, which gives grounds to speak about the complex nature of this legal institution. Groups of norms that form the institution of the application of compulsory measures of an educational nature are determined, in particular: 1) the norms of Section XV of the General Part of the Criminal Code of Ukraine, which determine the grounds for the

release of minors from criminal liability and punishment with the application of compulsory measures of an educational nature and their system (Articles 97, 105 of the Criminal Code of Ukraine); 2) the norms of § 1 of Chapter 38 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, which establish the procedural procedure for applying compulsory measures of an educational nature to a minor who has committed a criminal offense (in particular, Article 497 of the Criminal Procedure Code of Ukraine); 3) the norms of § 2 of Chapter 38 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, which regulate the features of the procedure for applying compulsory measures of an educational nature to minors who have not reached the age of criminal responsibility (Articles 498–502 of the Criminal Procedure Code of Ukraine). According to the results of the study it is proposed to define the application of compulsory measures of an educational nature as an independent complex institution of criminal and criminal procedural law, which is a system of substantive and procedural legal norms that regulate social relations connected to the state's response to the commission by a minor of a criminal offense or a socially dangerous act that contains its signs, in the form of applying educational measures that are not criminal punishment. It has been stated that currently the institution of the application of compulsory measures of an educational nature causes numerous discussions, and therefore requires further improvement and development, which creates the prerequisites for further scientific research on this issue.

Key words: minors, compulsory measures of an educational nature, exemption from responsibility, exemption from punishment, legal institution, legal system.

Постановка проблеми. Важливим компонентом сучасної кримінальної політики на сьогодні виступає ювенальна юстиція, що спрямована на профілактику злочинності серед неповнолітніх, гуманізацію судочинства та ресоціалізацію дітей, які вступили у конфлікт із законом. Ювенальна юстиція спрямована не виключно на покарання неповнолітніх правопорушників, а більшою мірою на запобігання злочинності через їх виправлення шляхом застосування виховних заходів, залучення до освітніх, пробачійних програм, психологічної підтримки тощо. Важливе місце у цій системі займають примусові заходи виховного характеру, що є ефективним механізмом боротьби зі злочинністю серед неповнолітніх, який дозволяє виправляти дітей без застосування жорстких кримінальних покарань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання застосування примусових заходів виховного характеру були предметом дослідження у працях таких науковців як: В.М. Бурдін, А.С. Габуда, М.О. Карпенко, Л.В. Котова, Н.М. Крестовська, О.В. Кузьменко, Є.С. Назимко, С.В. Несинова, Т.І. Нікіфорова, Л.М. Палюх, Т.М. Приходько, О.І. Саско, К.В. Юртаєва, О.О. Юхно, О.О. Ямкова, А.М. Яценко та інших. Однак, недостатньо уваги приділялось дослідженню власне застосуванню примусових заходів виховного характеру як правового інституту.

Метою статті є здійснення спроби розгляду застосування примусових заходів виховного характеру як самостійного правового інституту.

Виклад основного матеріалу. Зважаючи на поставлену мету слід вирішити два питання: чи можна загалом розглядати застосування примусових заходів виховного характеру як правовий інститут і, якщо так, то яке місце він займає у вітчизняній системі права. Щоб дати відповідь на ці питання, на наш погляд, потрібно розпочати, передусім, зі з'ясування сутності поняття правового інституту та визначити його ознаки і місце у системі права.

Правові норми, запроваджені державою, урегульовують найрізноманітніші суспільні відносини. Для того, щоб ефективність такого регулювання була реальною, необхідно, щоб усі ці норми були узгодженими між собою, не суперечили одна одній за змістом та утворювати разом певну цілісність. З цього приводу слушне твердження висловив П.М. Рабінович про те, що системність є закономірною, неодмінною властивістю норм об'єктивного юридичного права будь-якої держави. Деформація, руйнування цієї властивості становить аномалію, «хворобу» права, яка може послабити або навіть звести нанівець його регулятивні можливості, перешкодити досягненню очікуваного правотворцем соціального результату [1, с. 128]. При цьому, систему національного об'єктивного юридичного права вчений визначає як систему всіх чинних юридичних норм певної держави, а її структуру – як об'єктивно зумовлену внутрішню організацію права певної держави, яка характеризується єдністю й узгодженістю всіх юридичних норм та їхнім розподілом на галузі й інститути права [1, с. 129].

У наукових джерелах система права розглядається як соціально обумовлена, структурована сукупність взаємопов'язаних правових норм і принципів, згрупованих за відповідними критеріями у різнорівневі об'єднання, яка відображає внутрішню будову права [2, с. 129].

Схожий підхід демонструє й С.М. Олейников, формулюючи дефініцію система права як сукупності чинних принципів і норм права, якій притаманні єдність, узгодженість, диференціація (поділ) і згрупованість норм у відносно самостійні структурні утворення (інститути, галузі та підгалузі права) [3, с. 244].

Таким чином, можна констатувати, що система права відображає об'єктивно зумовлену характером існуючих в суспільстві відносин внутрішню будову, певний порядок організації її складових частин, які перебувають в єдності та узгодженості та, водночас, диференціюються у більш складні, відносно самостійні структурні утворення.

Дійсно, система права є об'єктивно зумовленою історичними, політичними, соціально-економічними, культурними аспектами розвитку суспільства та відображає актуальний стан суспільних відносин, що мають місце у державі. Норми права органічно узгоджені, внутрішньо несуперечливі, спрямовані на досягнення єдиних цілей, побудовані на єдиних загальнолюдських принципах свободи, рівності та справедливості [4, с. 138]. При цьому вони утворюють більш складні структурні елементи – інститути, підгалузі, галузі права. Як зазначає О.В. Зіменко, норма права – це «цеглинка» системи права, первинний елемент; немає норми права, котра б не входила до певного інституту чи галузі права [5, с. 29].

Отже, в межах системи права, в межах кожної із її галузей утворюється значна кількість правових інститутів, що мають відносну автономність і урегульовують окремі тісно пов'язані між собою аспекти суспільного життя. Тобто правові норми згруповуються у правовий інститут не випадково, не стихійно, а на основі їх юридичного змісту, який зумовлений відповідним змістом конкретних суспільних відносин.

В юридичній літературі можна віднайти різні визначення поняття «інститут права» або «правовий інститут», хоча здебільшого вони відображають аналогічні ознаки. Наведемо окремі із них:

1) інститут права – це система відносно відокремлених від інших і пов'язаних між собою правових норм, які регулюють певну групу (вид) однорідних суспільних відносин (О.Ф. Скакун) [6, с. 249];

2) інститут права – це система юридичних норм, які регулюють певну групу однорідних суспільних відносин (П.М. Рабінович) [1, с. 129];

3) інститут права – це уособлена група правових норм, які регулюють однорідні суспільні відносини конкретного виду (С.М. Олейников) [3, с. 250];

4) інститут права – це частина галузі права, яка складається із сукупності правових норм, що регулюють якісно однорідні суспільні відносини (М.С. Кельман, О.Г. Мурашин) [7, с. 259];

5) інститут права – це сукупність відокремлених, взаємопов'язаних правових норм певної галузі (підгалузі) права, що регулюють групу однорідних суспільних відносин (Р.Б. Тополевський, Н.В. Федіна) [8, с. 169];

6) інститут права – це система відносно самостійних норм права в межах певної галузі (підгалузі) права, що регулюють окрему якісно однорідну групу взаємозалежних суспільних відносин (Н.П. Харченко) [4, с. 140].

Спільним для усіх цих дефініцій є те, що об'єктивною матеріальною передумовою об'єднання правових норм у відносно відокремлене, самостійне утворення – правовий інститут є наявність відповідного різновиду суспільних відносин. Водночас, частина дослідників також акцентують увагу на тому, що інститути права утворюються в межах певної галузі (підгалузі) права, з чим погодитись складно. Більш переконливим видається підхід, відповідно до якого виокремлюються галузеві та міжгалузеві правові інститути [1, с. 129].

Варто відзначити, що на рівні наукових праць інколи можна побачити зловживання цим терміном, коли його вживають до будь-яких правових явищ. Натомість, це поняття повинно володіти необхідною визначеністю, що проявляється у відповідних критеріях (ознаках). Наприклад, А.О. Суховіліна до юридичних критеріїв виокремлення сукупності норм у правовий інститут відносить такі: 1) юридична єдність усіх правових норм; 2) повнота регулювання певної сукупності правових відносин; 3) обособлення норм, які є елементами правового інституту у глави, розділи, частини і інші структурні одиниці закону [9, с. 138].

Автори підручника під редакцією М.В. Цвіка і О.В. Петришина вважають, що інститут права характеризується тим, що: 1) регулює певний вид (окрему ділянку, фрагменти, сторону) однорідних суспільних відносин; 2) є складовою частиною однієї або декількох галузей права; 3) є логічно замкнутою, виокремленою сукупністю норм; 4) функціонує автономно, відносно самостійно

в межах галузі права, тобто регулює суспільні відносини незалежно від інших інститутів права [3, с. 250].

Ще більш широко до визначення ознак інституту права підходить Н.П. Харченко, включаючи до них такі: 1) впорядковує не всю сукупність якісно однорідних суспільних відносин, а окремі видові особливості (сторони, ознаки) одного роду суспільних відносин або здійснює особливі завдання, функції в цьому регулюванні, тобто має видову однорідність соціального змісту; 2) володіє відносною нормативною самостійністю, стійкістю та автономністю функціонування, але на іншому рівні, ніж галузь права; 3) формується об'єктивно, а не створюється штучно; має відособленість від інших інститутів права – його норми не можуть з волі суб'єкта правотворчості переміщуватися в межі іншого інституту права; 4) характеризується специфічністю засобів правового регулювання; 5) втілює у своєму змісті особливу юридичну конструкцію, деякі загальні положення, єдині принципи; 6) має можливість формувати загальні поняття у власних межах, що допомагають забезпечувати відсутність прогалин у регульованих ним відносинах [4, с. 140-141].

Сприймаючи такі підходи науковців, спробуємо визначити, чи відповідає вимогам інституту права застосування примусових заходів виховного характеру. Передусім, слід підкреслити, що вирішення цього питання ускладнене різним розумінням правової природи примусових заходів виховного характеру, що, зокрема, зумовлене недоліками їх законодавчого регулювання. Проблема полягає у тому, що застосування примусових заходів виховного характеру можливе у ході звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності (ч. 1 ст. 97 КК України), звільнення від покарання (ст. 105 КК України), а також щодо особи, яка до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, вчинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною КК України (ч. 2 ст. 97 КК України). Своєю чергою, це спричиняє те, що застосування примусових заходів виховного характеру може розглядатись як елемент інститутів кримінальної відповідальності, звільнення від кримінальної відповідальності, звільнення від покарання тощо.

До прикладу, окремі вчені розглядають застосування примусових заходів виховного характеру як особливу форму кримінальної відповідальності неповнолітніх. Порівнюючи істотні ознаки інституту кримінального покарання та примусових заходів виховного характеру, що застосовуються до неповнолітніх у випадку звільнення від покарання, В.М. Бурдін доходить до висновку про їхню принципову подібність. Це дало підстави обґрунтувати пропозицію щодо створення на основі примусових заходів виховного характеру особливої системи покарань для неповнолітніх [10, с. 176]. Інші науковці вважають, що примусові заходи виховного характеру правомірно відносити до засобів реалізації кримінальної відповідальності [11, с. 39].

Інші правники розвивають ідею ювенальної відповідальності. Так, Н. Крестовська висловила думку, що з теоретичної точки зору ювенальна відповідальність має розглядатись як комплексний правовий інститут, норми якого дотичні принаймні до декількох галузей права – кримінального, адміністративного, сімейного, освітянського [12, с. 34].

Натомість, у контексті цієї статті більш правильним видається підтримати думку О.О. Ямкової, яка вважає, що примусові заходи виховного характеру є самостійним інститутом у кримінальному праві й утворюють собою відособлену усередині зазначеної галузі права групу юридичних норм, об'єднаних конкретною спільністю ознак регульованого ними типу відносин [13, с. 9]. Однак тут потрібно зробити уточнення – правове регулювання застосування примусових заходів виховного характеру здійснюється не лише матеріальними, а й процесуальними нормами, що виходять за межі галузі кримінального права. Якщо норми матеріального кримінального права урегульовують систему примусових заходів виховного характеру, матеріально-правові підстави їх застосування, то норми кримінального процесуального права визначають процедуру такого застосування. Це, на наш погляд, дає підстави вести мову про комплексний характер цього правового інституту.

Безумовно, інститут застосування примусових заходів виховного характеру є цілісним утворенням, що характеризується єдністю і однорідністю змісту, тобто присвячене регулюванню суворо визначеного різновиду суспільних відносин [14, с. 533], пов'язаних із реагуванням держави на вчинення неповнолітньою особою кримінального правопорушення або діяння, яке містить його ознаки, у формі застосування зазначеного різновиду заходів кримінально-правового характеру.

Ознака однорідності фактичного змісту також проявляється у тому, що весь комплекс даних суспільних відносин спрямований на досягнення єдиної кінцевої мети – припинення кримінально

протиправної діяльності неповнолітніх і залучення їх до позитивної соціальної діяльності, у тому числі і шляхом усунення причин і умов, що формують протиправні дії, виправлення неповнолітнього за допомогою без призначення покарання, а також попередження вчинення нових кримінальних правопорушень та суспільно-небезпечних діянь, що містять їх ознаки, з боку неповнолітнього та інших осіб [13, с. 8]. Суб'єктами цих суспільних відносин виступають: з одного боку – неповнолітній, який вчинив кримінальне правопорушення або суспільно небезпечне діяння, яке містить його ознаки, а з іншого – держава в особі державних органів та їх посадових осіб, які здійснюють кримінальне провадження (слідчий, прокурор, суд).

Юридична єдність інституту застосування примусових заходів виховного характеру полягає у тому, що його норми виступають як єдиний комплекс, цілісна система, поєднання різноманітних регулятивних, дефінітивних та інших норм. На сьогодні можна виділити такі групи норм, які можуть бути включені до інституту застосування примусових заходів виховного характеру:

1) норми розділу XV Загальної частини КК України, які визначають підстави для звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності та покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру та їх систему (ст.ст. 97, 105 КК України);

2) норми § 1 глави 38 КПК України, які закріплюють процесуальний порядок застосування до неповнолітнього, який вчинив кримінальне правопорушення, примусових заходів виховного характеру (зокрема, ст. 497 КПК України);

3) норми § 2 глави 38 КПК України, які урегульовують особливості порядку застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх, які не досягли віку кримінальної відповідальності (ст.ст. 498-502 КПК України).

Закріплення відповідних норм у нормативних актах у вигляді окремих глав, розділів свідчить про їх законодавчу відособленість, що також є однією із ознак самостійного правового інституту.

Висновки. Таким чином, в контексті цього дослідження пропонуємо визначити застосування примусових заходів виховного характеру як самостійний комплексний інститут кримінального і кримінального процесуального права, який являє собою систему матеріальних і процесуальних правових норм, що регулюють суспільні відносини, пов'язані з реагуванням держави на вчинення неповнолітньою особою кримінального правопорушення або суспільно небезпечного діяння, яке містить його ознаки, у формі застосування заходів виховного характеру, що не є кримінальним покаранням.

Водночас, слід констатувати, що наразі інститут застосування примусових заходів виховного характеру викликає численні дискусії, а тому потребує подальшого удосконалення і розвитку, що створює передумови для подальших наукових досліджень цієї проблематики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Рабінович П.М. Основи теорії та філософії права: навч. посібник. Львів: Видавництво ЛОБФ «Медицина і право», 2021. 256 с.
2. Велика українська енциклопедія. Тематичний реєстр гасел з напрямку «Юридичні науки» / Укладачі: Бабка В.Л., Шумило М.М.; за ред. д.і.н., проф. Киридон А.М. – К: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2017. 152 с.
3. Загальна теорія держави і права: підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М.В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О.В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.
4. Теорія держави та права: навч. посіб. / Є.В. Білозьоров, В.П. Власенко, О.Б. Горова, А.М. Завальний, Н.В. Заяць та ін.; за заг. ред. С.Д. Гусарєва, О.Д. Тихомирова. К.: НАВС, Освіта України, 2017. 320 с.
5. Зіменко О.В. Система права та правова система: поняття та особливості співвідношення. *Вісник Запорізького національного університету*. 2011. № 4. С. 27–34.
6. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник. Х.: Консум, 2001. 656 с.
7. Кельман М.С., Мурашин О.Г. Загальна теорія держави і права: підручник. К.: Кондор, 2006. 477 с.
8. Тополевський Р.Б., Федіна Н.В. Теорія держави і права: навч. посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2020. 268 с.

9. Суховіліна А.О. Реабілітація як самостійний процесуально-правовий інститут. *Право і безпека*. 2011. № 4. С. 138–141.
10. Бурдін В.М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні: монографія. К: Атіка, 2004. 240 с.
11. Соловій Я.І. Межі кримінальної відповідальності: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2004. 222 с.
12. Крестовська Н. Ювенальна відповідальність: до постановки проблеми. *Актуальні проблеми держави і права*. 2004. Вип. 24. С. 31–35.
13. Ямкова О.О. Примусові заходи виховного характеру: правова природа і види: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2008. 22 с.
14. Крушинський С.А. Проблема визначення подання доказів як інституту кримінального процесуального права. *Форум права*. 2013. № 1. С. 532–536.